

BÁNYAI LÁSZLÓ ELSÜLLYEDT MEGYE

Szülőföldi előzmények

Hunyad megyében születtem, de annak északi csücskét gyermekkoromban még Zárandnak hívták, noha Zárand megye hivatalosan már nem létezett akkor. Alig ezer lakosú szülőfalumról, Körösbányáról pedig váltig emlegették, hogy valamikor megyeszékhely volt, azonban ebből a rangjából külszínre jóformán semmit sem őrzött meg.

Mikor a húszas évek elején elköltöztünk onnan, két megfakult egyemeletes ház emlékét vittem magammal: az egyik a járásbíróság (régebben hol megyeháza, hol kaszárnya), a másik a ferences zárda gótikus templomával. Oszlopos kúriája körülzárt park közepén csak Szerban föld-birtokosnak, a halmágyi kerület román képviselőjének volt. Legtöbb színes üveg-gömbje és ezüstdenyője pedig a főszolgabíró tágas udvarházának, ami előtt rendőr posztolt. Mindkettő titokzatos lakanak tűnt, iparosok, parasztok, de még címer nélküli polgárok számára is elérhetetlenek...

Ezelőtt pár évvel régi vágyam teljesült, hogy legalább egy napra viszontláthatam szülőfalumat. Megdobbant a szívem, amikor kora reggel Dévártól elindultunk autón Körösbánya felé. Hiszen utoljára fél évszázaddal ezelőtt tettem meg ezt az utat, természetesen lovas kocsin. Hajdani emlékeimet kellett összemérnem a mai képekkel. S évtizedek alatt a történések azt is más szemszögbe helyezték, ami valójában ugyanaz maradt. Nem is beszélve arról, hogy miután megnöttem, a tárgyak eltörpültek előttem, s az aszfaltút meg az autó révén a távolságok összezusogorodtak.

Kétlovas hintón gyermekkoromban négy és fél—öt órába telt a negyvenkét kilométeres út Körösbányától Dévára. Evezredek óta többé-kevésbé ugyanott kanyargott. Természetesen virágzó időkben, különböző civilizációs folyamatok csúcspontján. Hiszen ez az út a messze földön híres aranybányavidéket kötötte össze a réz- és vaslelőhelyekben gazdag

délebbi résszel. De amikor a Marosvölgyen pusztai lovas törzsek száguldottak, magába zárkózott az Erdélyi Erchegység, s leromlott a Déva felé vezető út.

Ilyenkor, persze, csak gyalog vagy havasi törpe lovon lehetett itt közlekedni. S mikor újra feltöltötték az utat, ha nem is oly masszív kövekkel, mint a római birodalom idején, akkor is pár órával tovább tarthatott a közlekedés. Nem beszélve arról, hogy Marossolymosnál a múlt század közepéig nem volt híd. Mint egy régi írásban olvasom: „Dévára a Maros vizén kompon kellett átjutni, téli fagyos időben sokszor hetekig nem lehetett átmenni, s a levélhordozók mindannyiszor üresen voltak kénytelenek viszatérni.”

Dévától Körösbányáig autón ma már egy óra sem kell, de nekem sikerült ezt az időt megnyújtanom azáltal, hogy lépten-nyomon megálltunk. Hiszen gyermekkoromnak ez az út volt egyik legkalandosabb élménye, főleg téli időben, szánon vagy kőberes hintón. Ma is él egyre fogyatékosabb emlékezetemben a hajnalban kelés, a párázó lovak, amelyeknek hátára megálláskor pokróc került, a lábzsák, amibe bujtattak, a talpam alá tett melegített téglá, a fejemre kötött hárászkendő.

Arad felé vonattal is lehetett menni, de Erdély belseje irányába ez nagy kerülőt jelentett. Hosszas várakozást, átszállást, s a vonatok is lassabban közlekedtek akkor. Az első világháború idején aztán a lovak nagy részét elrekvirálták, ami megmaradt, gebévé soványodott. Ekkor már az Aradon túl visszakanyarodó vasútvonal a kolozsvári, mezőségi, székellyföldi rokonsághoz menet alkalmasabbnak bizonyult a kocsinál. Még ha a frontokat ellátó tehervonatok miatt néha órákig kellett is vesztegelni az úgynevezett hadikitérőkön.

A Körösbánya—Déva közötti kocsin azonban elsődleges élményem maradt. Úgy tűnt most számomra, mintha az

autóúttal valami változhatatlannak hitt törvényszerűséget borítottak volna fel erőszakosan.

Hogy Bukaresttől Déváiig röpitett az autó, természetesnek vettem, hiszen a fel-szabadulás óta számtalanszor tettem meg ezt az utat. Az új blokkok sugárútja föl-lött viszontláthattam magas Déva várát. Ott volt a helyén a régi park egyik szárnyán Bethlen Gábor félig reneszánsz, félig barokk kastélya, a mai múzeum. A park másik szárnyán kerítés nélkül, a húszas évek modern ízlésével megépített Groza-ház, amelynek hátsó kapuján nem-egyszer lopakodtam be az Ekésfront ve-zetőjével való tárgyalásra.

De Déva után már fantasztkusnak tűnt minden változás. Kezdvé az ipari tájjal, ahol a dombmagasságra feltöltött ércanyag zárta el a kilátást. Azután a hajdani szórványos, szalmafedeles kunyhók helyén czevrél emelt cserépes, téglás házak, nem egy televíziós antennával a tetőn. Nincs itt család, amelynek két-három tagja ne dolgoznék a környék bányáiban, gyáraiban.

Brádra rá sem ismertem, annyira be-lepték a modern blokkok. Pár percet ke-ringtünk mindhiába, nem találtam egyet-len ismert régi épületet sem. De hiszen gyermekkorom Brádjának kétezer lakosa volt, s most több mint tízszer annyi.

A cebei görögkeleti templomnál vi-szontláttam a hatalmas átmérőjű tölgyet, amely alatt Horea beszélt az egybegyűlt paraszttömegekhez, s Avram Iancu sir-hantját, két negyvennyolcas ágyúval az oldalán.

Az első világháború előestéjén jártam itt édesanyammal, aki az esperes néni-nél tett látogatást. Honnan tudhattam volna akkor, hogy 1935 decemberében az antifasiszta erők itt fogják megkötni szö-vegségüket, s hogy a Magyar Dolgozók Szövetsége csatlakozó nyilatkozatát én fogom megfogalmazni.

Cebétől egy kilométerre elértük a kö-rösbányai katolikus—református közös temetőt. A vaskerítés meg a fejfák, ke-resztek, sírkövek nagy része kidőlvé. Bőngésztem a még kiolvasható felirato-kat. Majdnem mind régi ismerőseim.

Valami szorongásfélé visszatarított at-tól, hogy rögtön továbbmenjünk. Csak néztem a távolból kiemelkedő templom ormát, balra tőle a Karács-hegy csúcsát s a Körösön túl a kopasz Mágus vonu-latát. Vajon mi vár rám közvetlen kö-zelből?

De aztán összeszedtem magam. Besu-hantunk az autóval a hol kopottan, hol összeomlóban felém tekintő házak közé. Néhány emlékezetes épület teljesen el-tűnt, volt, amelyik helyén csak a fel-használásra váró régi téglák halmaza ma-

radt. A ház, amelyben születtem, mintha önmaga kísértete volna.

Itt álltunk meg az autóval. Kíváncsi szemek pillantottak felénk. Sokáig nem mertem senkit megszólítani. Azután elin-dultunk gyalogszerrel felfedező útra.

Egy szembe jövő, korombeli férfii hall-va, hogy ki vagyok, viszontkérdéssel fe-lelt: emlékszem még rá? Sirban Ioan bá-nyász — mutatkozott be —, volt iskola-társam. Együtt játszottunk rabló-zsan-dárt az üres istállóban, fészkerben, míg édesanyja, Szofika néni segített a ház-tartásunkban. En románul válaszoltam neki. Ő kitartoán magyarul szolt hoz-zám.

Az egyik nyitott ablaknál varrogató anyóka kihajolva kérdezte, hogy kit ke-resünk. Sorra emlegette családom tag-jait. De nem, nem volt azonos óvodás-korom „mesekirálynőjével“, aki vala-hányszor varrni jött hozzánk, csodálatos, vége-hosszat nem érő tündérmesékkel kápráztatott el minket, gyermekeket.

A község lakóinak száma megcsappant azóta. Az épületanyag egy részét más fejlődő helységekbe hordták. A volt já-rásbíróság épületében alig pár szobát fog-lal el a cipészszövetkezet.

A valamikor fontos bányászati és köz-igazgatási központ lemaradt a fejlődés-ben. Nem tudott lépést tartani Cebével sem, amelynek szénbányájába a helyi la-kosok egy része átjár most dolgozni.

Evtizedek óta terveztem, hogy pár hét-re visszajövök ide, felkutatva szakadozó emlékeim minden kis darabját. Es most ez a félnap is soknak tűnt, zsúfoltnak és fonáknak. Készerűen éreztem döbbenetes eltorzulását dédelgetett emlékeim-nek.

Látogatásom előtt pár évvel a Brád és Vaskoh között kiépített aszfaltút úgy ki-hagyta Körösbányát, mint egy jelenték-telen, pusztulásra ítélt falucskát. A helyi lakosok tömegeláírások panaszukkal en-gem is felkerestek mint a község szülöt-tét. Kérésük támogatására beadványom-ban felsoroltam mindazt, ami a helysége-t valamikor híressé tette.

Most ott találok valóban a főúthoz ve-zető aszfaltozott bekötőutat. Azóta tör-tént még egy s más, ami hozzáigazította a helységet a kor üteméhez. Ha másért nem, hát viszontagságos múltjáért is bő-ven megérdemli.

Általában történészek tartanak. De voltaképpen húszegynéhány éves koro-mig az irodalom, jelesen a költészet mű-velése hozott lázba, s az egyetemen filo-lógiával foglalkoztam. Azután „szakmai-lag“ nagy kihagyások jöttek a mozgalmi munka hevében. Ami a tollat illeti, a közírás volt fél évszázadon át fel nem hagyott műfajom.

Történelemmel akkor kezdtem csak komolyabban foglalkozni, mikor a második világháború előtt a közeledő világrenghés arra készítetett, hogy a távoljövőbe vetett bizalomon kívül a múlt tekervényes útjai révén is keressem a jelenben való eligazodást. De mindennek szerves kapcsolata volt gyermekkori képzeletvilágommal, ami egy életen át táplálta bennem az érdeklődést szülőhelyem múltja iránt.

Döbbenetes emlékeket idéző ifjúkori lokálpatriotizmusom nem csupán Körösbányára összpontosult, hanem az egész régi Zarándra s az annak nagy részét később magába foglaló Hunyad megyére.

Evezredek hagyták itt nyomát a társadalom hullámlzó menetének. Egyszer az ötvenes években autón jöttem Szászvároson át Daicovicu Constantinnal, aki élete nagy részének minden nyarát a Hunyad megyei régészeti ásásoknál töltötte. Történetesen megálltunk a Maros-kanyarnál, Tordossal átellenben. A meredek partomlásnál Daicovicu sétapálcájával kaparta a földet, s egymás után tűntek elő, pár méteres sávokban, különböző őskultúrák cseréptermelékei.

A dévai múzeumban ismerkedtem meg ugyanakkor három antropomorfi, azaz kezdetleges kivitelben embert ábrázoló kőszoborral, amelynek a keletkezését a szakemberek három évezreddel ezelőttre tették. Büszke voltam rá, hogy Körösbánya volt a szobrok lelőhelye. A talajkincs nem egy ízben a különböző szintű civilizációk messze sugárzó góciát teremtette meg ezen a vidéken.

Amikor kis elemista korban apai nagyszüleimnél Kosztesden nyaraltam, egyik cigány pajtásom megtöltötte a fejem kincskeresőkről, tündérvárakról szóló legendákkal. At is vitt a patakon túl emelkedő hegycsúcs romjaihoz. Egyetemi tanár lettem, amikor újra meglátogattam a dák erődítményláncolatnak eme elővárát, most már sorozatos ásások által teljes méreteiben feltárva.

De hiszen kincskeresők meséi alapján kúldtek a múlt század elején a feljebb fekvő Grădiştea-Munceluluiira osztrák katonaságot, hogy kutassák fel a terepet, Decebál elrejtett kincstárát keresve. Kaptak is egy fazéknyi római aranypénzt, ezzel szemben összevissza hányták-törték az értékes régészeti anyagot.

Egyszer a szülőfalumtól pár kilométerre eső Karács völgyébe kirándultunk. A lezárt, bedeszkázott bányalejáratokra, mint valami vak szemekre, ma is emlékszem. S valakinek a szavára a felnőttek közül, hogy ezeket a tárnákat már nem érdemes megnyitni. Hogy ami arany-ér volt bennük, azt már a rómaiak óta mind kibányászták.

A népvándorlás folyamán kezdetlegesen feltárt, vízimalom révén tisztított vagy a patakok homokjából kiszitált aranyat az őslakók új meg új hódítóknak szolgáltatatták be. A középkori magyar királyságban az Érchegeység zalatnai része a gyulafehérvári püspöke lett, majd az erdélyi fejedelemé. A közvetlenül a királyi kincstárhoz tartozó zarándi bányavidék központja viszont a középkori dokumentumok „Keresbánya”-ja, ahová más országból jött hospesek, a bányászatban jártas vendéglakók is letelepedtek.

A Fehér-Körös vonulatán húzóadó középkori Zaránd első ismert vármegyei székhelye az alföldi részre eső Világos. Az ottani várparancsnok vitézei voltak a Zsigmond német-római császár és magyar király törökverő seregében a Körösbánya, Brád környékén tisztséget viselő kenézek, zsupánok.

Erről a korról már akkor kezdett valami derengeni bennem, amikor gyermekkoromban keresztapámnál, dr. Török Arthurnál nyaraltam, aki Gurabárza és Kristyór bányavállalati orvosa volt. Keresztapámat csodadoktornak tartották, s polgári radikális nézetei miatt csodabogárnak is. Keresztanyám, született Kristyóry Olga, gyermektelen lévén, anyai gyöngédséggel vett körül. Róla eleinte csak annyit tudtam, hogy messze földön híres szépség, s hogy unokafivérei közül az egyik pékmester Aradon, a másik pedig fényképez Kolozsárvart.

Rendszerint a kocsiszínbén játszottam náluk a „kis kocsisal”, aki keresztapámat fekvő betegeihez kísérte. De engem nem a kétkezekű bricska érdekelt, hanem a szokatlan méretű, összeszáradt, penészes batár, amelybe már régóta nem foghattak lovakat. Apámtól hallottam, hogy a Kristyóryak családjából valamikor számos alispán, szolgabíró meg árva-házi ülnök került ki. Innen a batár.

Később került a kezembe Nagy Iván 1857-ben megjelent könyve a nemesi családokról, amely a Kristyóryakról a következőket írja: „Zaránd megye egyik ősi családja, Boárnak fia Boalya a zarándi oláhok vajdája volt Zsigmond király alatt és ezen királytól kapta adományba 1404. augusztus 24-én Kriscsórt több jószágokkal, miket már előbb fiágról szőlőlag birtokolt. Boalyának fia László Bosznia országban tüneté ki magát.”

A család alapította a kristyóri görögkeleti templomot, amely a XV. század első évtizedeiben épült. Bizánci hatású, cirillbetűs felírású falfestményein „Stefan és Lasláu Bálea” kegyurak és családtagjaik mellett ott található az árpa-házi királyi szentek is: I. István fia, Imre herceg és I. László.

Nem véletlen, hogy Ribiczén, a Körös-cebei partjával szemben ez idő tájt épült fel egy másik görögkeleti templom, amelynek falfestményein „Vladislav és Miclăuş“ kegyurak ékeskednek családjukkal együtt, s mellettük István király és Imre herceg.

Gyermekkoromban temették el a templomalapító Ribiczey család utolsó sarját, immár a körösbányai katolikus zárdatemplom kriptájába.

A román kenézcsaládból származó Hunyadi János adományaiból építették újjá annak idején a ferencendi zárdák sorát Déván, Szászvároson, Hátszegen, Karánsebesen, Körösbányán. Az egyháziilag is egységes tábor megteremtésének fő célja az oszmán veszélyrel szembeni önvédelmi harc volt. (Hunyadi törökverő seregének lelkesítői a boszniai székhelyű ferences barátok, élükön a dalmát Capistrano Jánossal.) A román kisnemesek jó része ellenállt az erőszakos katolizálásnak. A paraszttömegek hagyományos hite pedig semmit sem változott.

Vizsont a hátszegi, dévai, karánsebesi kerületben, a török invázió elleni fő védővonalban a XV—XVI. század folyamán katolikus hitre tért román személyiségek egész sora emelkedik egyenesen főrendi, sőt országvezetői rangra. Erdély vajdája, Magyarország kormányzója, Hunyadi János mellett többek közt a kancellár és hercegprímás Oláh Miklós s a pécsi humanista püspök, Csulai-Moré Fülöp. (Ez utóbbinak a családjából származtak századunk elején Mara főispán és Csulay alispán, Hunyad megye utolsó, díszmagyarban hivalkodó méltóságai.)

„Ekkor [1526-ban] volt kezdete a sors azon csapásainak — írja a megye 1848-ban megjelent krónikája —, melyek szinte két század év alatt sújtottak; ezután nyögött a felette és birtokáért versengző [német-]római császárok, török szultánok és erdélyi fejedelmek hadainak zsákmányolásai és pusztításai alatt.“

Nyugati fele, a Borossebes melletti Dézna várával, hosszú ideig török uralom alatt állott. De volt úgy, hogy a hatvan falut magában foglaló körösbányai uradalom is erre a sorsra jutott. „Brádra — mondja a krónika —, mely az Erdélynek hagyott részhez tartozott, a vásár a török foglaltság alatt költözött át [...] A Körösbányán alul levő vidéken lakott régi nemesség mind elpusztult, az azon felül fekvőben pedig megmaradt [...] A török ezen foglalása 44 évig tartott.“ Ez azonban nemcsak a nemesség pusztulását vagy elvándorlását, hanem a román és a magyar parasztlakosság tízezeinek kifosztását, rabszjára fűzését is jelentette.

Zarándtól délre, a Hunyad megyei területet viszont a dévai vár katonailag jól szervezett körzete védte. Nyugatra tőle Lippa vára mintegy elővédjeül szolgált. Ezekben a keserves századokban Zaránd megye társadalmi fejlődése teljesen megrekedett, míg Hunyad megyében a reformáció kulturális téren a román lakosság számára is némi lendületet hozott.

Az 1577-i erdélyi, protestáns többségű országgyűlés határozata jóváhagyja, hogy „a görög professziótól elszakadt és az Isten ígését tulajdon nyelveken hallgató“ románok új püspököt válasszanak, mégpedig a Hunyad megyei Tordasi Mihály személyében. Ebben az időben fordították le a környékbeli román prédikátorok, tanítók az Ószövetség jó részét anyanyelvükre. A könyv, a híres *Palia de la Orăştie* Geszthy Ferenc dévai főkapitány költségén jelent meg nyomtatásban 1582-ben Szászvároson. Kétségkívül az erdélyi magyar kálvinista rendek ilyen irányú mecénásságukkal egyben saját befolyásuk fokozására is gondoltak, akár a szász lutheránus patríciusok. De az ősrégi népi kultúra szájhangmánya mellett az anyanyelvű könyvkultúra kibontakozása a román nemzeti tudat gyökérszárait erősítette.

1628 és 1640 között a Gyulafehérvárt székelő Brádi György, zarándi román nemesi származék, Ghenadie néven „Fehérvár, Vád, Várad, Szatmár és egész Erdély“ metropolitája. Ghenadie az evangélium, az Újszövetség román nyelvre való fordítását támogatja. Bár Bethlen Gábor nevezte ki főpapi méltóságába, csak formailag tett engedményt a kálvinista tanítás felé.

Zarándnak jó ideig állandó székhelye sem volt, s a megyegyűlést a főispán vagy az alispán udvarházába hívták össze Brádon, Ribiczén, Kristyóron, Nagyhalmágyon vagy Körösbányán.

A II. Rákóczi Ferenc vezette felkeléskor 1703-ban Zaránd román és magyar parasztsága meg nemessége egyaránt a kurucokhoz áll. Vezetőik közt emlegetik Ribiczey Györgyöt és Görög Flórád. Mindkettő, több társával együtt, labanc fogságba kerül. Az aradi várörtömbbe hurcolják őket, ahonnan csak súlyos váltságdíj fejében szabadulnak.

A XVIII. század közepe felé Zaránd halmágyi, körösbányai és brádi körzetét ideiglenesen Hunyad megyéhez csatolták, majd nemsokára az egyesített két megye rendjei elhatározták, hogy „Zaránd előbbi állapotába tér vissza“.

1836-ban a pozsonyi országgyűlés Zarándot újra elszakítja Erdélytől. A megye protestáns urai ezt csak azzal a fenntartással vállalják, ha „a vallások törvényes egyenlősége biztosítható“. Az osztrák szorgalmazta katolizálás a román töme-

gek görögkeleti egyházát még súlyosabban érintette, viszont a nemesi rendek számára az továbbra is „megtűrt“ maradt csupán.

Volt még egy feltétel, amelyet a zarándi követek kikötöttek, s amellyel a parasztok, bányászok, bocskoros nemesek is egyetértettek, mégpedig, hogy „a só erdélyi áron fog kiszolgáltatni“, vagyis továbbra is olcsóbb maradt.

A számítások azonban nem váltak be. Zaránd rendjei 1843-ban köriratot intéztek a magyarországi megyékhez, amelyben kijelentették, hogy „valameddig a bizonytalan, kétes állásuk tartand, a magyar országgyűlésre követeket nem küldenek“. Mindennek a hercehurcának az lett a vége, hogy „a megye a magyarországi királyi tábla elébe perbe idéztetik, s mivel következetlenség nélkül maga védelmére meg nem jelenhetett, törvényszabta büntetésen marasztaltott“.

A megye közigazgatásának zilált viszonyai a földesúri és kincstári önkényt növelték. A középkorban a kincstár kötelezett minden magános vagy csoportba tömörült bányászt az aranynak díjazás ellenében való beszolgáltatására. A közvetlen állami kitermelés az osztrák uralommal kezdődött. A kincstári uradalom jobbágjai kötelezve voltak erdőkitermelésre, szállításra, tárnák karbantartására, zúzdák, vízimalmok felállítására.

A régi kiváltságaikból kiebudalt bányászközösségek elégedetlensége egybefolyt a nemesi jobbágyoknak a robotmunka és a beszolgáltatások mértéktelen emelése miatti panaszaival. Az Érchegeységben folyó kettős kizsákmányolás a XVII. század közepétől ezt a vidéket meg nem szűnő forradalmi gyújtóponttá tette.

Eleinte a parasztmozgalmak élére az erőszakos katolizálás és a fokozódó társadalmi elnyomás ellen egyaránt izgatott görögkeleti kalugyerek, szerzetesek állnak. Kemény László gubernátor kétségbeesetten figyelmezteti bécsi feletteseit, hogy „ez a religionis titulus alatt kiűtött szikra nagyobb tűzzé válik“.

Bécs ezután a parasztság felé megértőbb arcot mutat, hogy a megyei rendeknek az udvarral szembeni ellenállását megtörje. Ezenkívül némi szabad utat enged a román polgárosodó rétegek közéleti érvényesülésének.

A görög katolikus papságnak tett könynyítéssel együtt jár az iskolázott román fiúknak a határőrségi tisztí karba, valamint a hivatali sorba való emelkedése, sőt nemesítése. Így lesz a század második felében Hunyad megyei alispán Pap László, bátyja, Pap Áron pedig bécsi kancellista.

Az 1784-es felkelést megelőző években a bányavidék román parasztságának nem egy küldötte járt Bécsben a nemesi hatóságok és kincstári tisztviselők visszaéléseiről szóló panaszlevelekkel. A válaszként kapott sovány ígéretekéből az ábrándok tömkelege fakadt. S a századokon át szenvedett botbüntetés, kaloda, börtön, fejvesztés keserves emléke a bosszú fékezhetetlenül feltörő hullámába torkollik.

A nemesek könyörtelenségének s az osztrák császári uralom megosztó politikájának nem kis köze volt ahhoz, hogy az alapjában társadalmi jellegű mozgalmat nacionalista irányba vezesse le.

Az udvar katonáskodás fejében hajlandó volt felmenteni a határzónák jobbagyságát a földesúri hatóságok jogköre alól. Felmerült egy gyulafehérvári központú katonai körzet terve is. A Mócvdéken futótűzként terjedt el ennek a híre. „A birtokosság — írta a múlt század közepén Kövály László — a fegyverbe állítás ellen keményen kikelt.“ A nép viszont „a kormányzék és földbirtokosok ellenállásában nem kevesebbet látott, mint azt, mintha ezek ellenére volnának azon képzelt szabadságnak, mit a császár nyújtani akar“.

A feszültség tetőpontjára hágott, és kirobbant. „A legelső megrohanás Kristyóra történt — írja a krónika —, a pusztítás, égetés és gyilkolás kezdetét vette. 1784. november 2-án Brádra törttek... November 3-án Ribiczére rontottak... Abrudbányát és Körösbányát felégették...“

A román értelmiség egy része úgy gondolkodott, hogy a felkelés veszélyezteti II. József császár kegyét, s a román nemzeti ügyre árnyékot vet. Volt azonban olyan is, aki nyilvánosan kifejezte rokonszenvét a felkelőkkel, mint az említett Pap László Hunyad megyei román alispán, akit, tisztségétől megfosztva, a nemesi törvényszék el is ítelt.

A Horea-felkelést Zarándban a Nagyhalmágyon és Déván állomásozó osztrák katonaság fogta harapófogóba. Az osztrák vérbíróság ítéletét, a vezetők kerékbotlását 1785. február 28-án a Gyulafehérvár fölötti térségen majdnem félezernyi faluból odahurcolt nép előtt hajtották végre. A felkeléshez csatlakozó torockó-szentgyörgyi magyar jobbágyok vezetőjét is nemsokára halálra ítélték.

A gyulafehérvári erődöt az osztrákok akkor kezdték újjáépíteni, amikor még a bánási részeken a törökellenes harcok folytak. De mire kész lett, már csak kaszárnya, várbörtön, vesztőhely lett a rendeltetése. (1849 elején pedig a császári reakció utolsó védvára maradt Bem győzelmes hadjárata alatt is. Ezért nem tudott kiszabadulni földalatti börtönéből)

Varga Katalin a szabadságharc folyamán.)

A XIX. század elején az elkínzott parasztság mozgolódása újrakezdődött, most már főleg a megye nyugati részén, ahol a halmágyi katonaság védelmében a birtokos nemesség harácsolása nem ismert határt.

Hollaky Antal, Ácsuva földesura 27 jobbágyát forgatta ki földescskéjéből, s ha nem volt megelégedve a robotmunkával, gornyikjaival ott helyben botoztatott meg férfit, asszonyt, lányt egyaránt. 1807 decemberében az ácsuvaiak bepanaszolták földesurukat a főispánnál, aki történetesen szintén egy Hollaky volt. Az lett a vége, hogy a főispán a panaszosok vezetőit felfogatta, s a körösbányai börtönbe zárták őket. Raboskodásuk alatt minden hotivásár alkalmával 25-25 nyilvános botütést szenvedtek el.

A környéken a múlt század harmincas éveiben több faluban is lázongás tört ki, amit csak a katonaság kirendelésével sikerült a megye urainak levernük. Hat parasztot ítéltek halálra, harmincnégyet egy évtől tíz évig terjedő kényszermunkára, negyedévenként 25-25 botütéssel. A periratok, a fellebbezés folytán, eljutottak a bécsi kancelláriáig, amely a halálbüntetés megváltoztatását s a botozás enyhítését írta elő. Így a parasztok is megkapták büntetésüket, s a bécsi kormányzat is olyan színben tűnhetett fel, hogy megértőbb a megye urainál.

A múlt század első felében felnő egy nemzedék, román kisnemesek, módosabb parasztok, bányászok, falusi tisztviselők fiaiból, amely már főiskolát is végez, és a nemzeti joggyenlőség követelését a jobbágykötelékekből való szabadulással együtt hirdeti. A Mócvidék parasztmozgalmainak értelmiségi vezetői támasznak, Avram Iancuval az élen, akik bár hajlandók felhasználni az osztrák hatóságokat a Bécs ellen forduló nemesi vármegyével szemben, elhatárolják magukat egyes vezetőknek a Habsburgok iránt tanúsított feltétlen hódolatától.

A Tarantul megyével nemegyszer összekapcsolt Hunyad megye akkori főispánja, macedo-román kereskedők sarja, báró Nopcsa László már 1848. március végén katonaságot kér a vidék parasztmozgalmának leverésére, s egyben Şaguna püspöki helynököt is odahívja a nép csillapítására.

A konzervatív báró Nopcsa, érezve a forradalom szelét, a főispánságról rövidesen lemond. A balászfalvi román nemzeti gyűlésen 1848. május 19-én már a központi emelvényen ül. Egyik alelnökévé választják a Bécsbe küldendő bizottságnak, amelyet azután csendben hagy.

Kiderül róla, hogy az osztrák rendőrség besúgója. (A kalandor Nopcsát később hamis pénzveréssel vádolták. Ő a *Szegény gazdagok* Fatia Negrája; Jókai ugyanebben a regényében a román népet nagy rokonszenvvel ábrázolja.)

Az erdélyi nemesi diéta közben ki mondta a fejedelemségnek Magyarországgal való egyesülését, semmibe véve a balászfalvi gyűlés határozatát. A diéta ugyanakkor nem vette tekintetbe a pozsonyi országgyűlések a parasztság helyzete könnyítésére irányuló intézkedéseit sem, Zaránd megye urai egyenesen a magyarországi jobbágyfelszabadító törvényről szóló híreknek tulajdonították, hogy az „itteni köznépben máris mutatkoznak az ingerültségnek, ellenszegülésnek és mozgalomnak jelei”. Sajnos, a nemzetiségi kérdésben — a kölcsönös bizalmatlanság légkörében — a forradalmi magyar kormány merevsége csak a szabadságharc utolsó szakaszában enyhül, s így a kínálkozó alkalom a román—magyar testvériesülésre kudarcba fullad.

A földesurak védelmére kirendelt karhatalom vérengzéseire válaszul Avram Iancu 1848. június 9-én a topánfalvi országos vásár alkalmával táborba hívja a parasztokat. Másnap, június 10-én Nagy-halmágy vásárán már szerteszéjjel beszéltek a felhívásról. A zalatnai kincstári uradalom parasztsága kaszával, kapával vonul táborba. Puchner báró, az osztrák katonai parancsnok fegyvert is küld nekik, de nemsokára szembefordul a parasztság társadalmi követelésével.

A Fehér-Körös mentén 1848 őszén szélül ki a mozgalom. Októberben már a megye keleti részéről a síkság felé húzódtak a birtokosok, hírül adva, hogy „több faluk lángra kezdenek borulni”. A megyei tisztviselők jó része is Körösbányáról Aradra menekül.

A negyvennyolcas eseményekről nem egy megrendítő történetet hallottam gyermekkoromban. Hiszen a testvérharok leggyászosabb eseményei éppen az Erdélyi Érchegységben zajlottak le. Ma is emlékszem azonban, hogy az abrudbányai véres eseményekről szólva hozzáfűzték, hogy Avram Iancu akarata ellenére történt. A Brády család tragédiáját pedig (amiről Jókai a Brády családról szóló elbeszélésében írt), úgy emlegették, mintha az életét vesztett egyik Brády lány Iancu szerelme lett volna.

Végzetesnek tartották a kalandor Hatvani Imre szerepét. Ő alakulatával Körösbányáról indult a román falvak ellen, amikor Iancu Kossuth küldöttjével, Dragoşsal tárgyalt, s Ion Buteanut, a román légiók zarándi prefektusát, a magyar szabadságharcra való megegyezés hívét kivégeztette.

A szabadságharc bukása után a császári hatalom véres bosszút állt a magyar „rebelliseken“. Ugyanakkor a császári hatóságok üldözték Avram Iancut is, mert nem tudott szemet hunyni a szabadságharc idején ígéreteit az erdélyi románok felé bőven osztogató Ferenc József császár hitszegése fölött. Visszautasította a császári érdemrendet, s a parasztok érdekében emelt szót, akik megtagadták az adófizetést. A nagyhalmágyi vásáron letartóztatták. A sokaság tiltakozására azonban kénytelenek voltak szabadrábrára helyezni. 1852-ben újra lefoglák, mert a kincstári hivatal épületéről leverte a kétfejű sást ábrázoló császári címert, és összetaposta. A gyulafehérvári várbörtönben elborult az agya. Kiszabadulva, egyik zarándi portáról a másikkra járt. Románok, magyarok egyaránt jó szívvel fogadták. Vándorlásában 1872 szeptemberében Körösbányán lelte halálát. Abban a házban ravatalozták fel, ahol én hat-hétéves koromban a Főthy család gyermekeivel játszottam. Ott hallottam, hogy a cebei temetésen a román tömegek kilométerekre nyúló sora kísérte utolsó útjára.

Közben 1867-ben létrejött a külügyi és katonai téren megszorult dinasztia kiegyezése a magyar nagybirtokos arisztokráciával. Az erdélyi „nagyfejedelemséget“ a magyar királyság egészébe olvasztották. Mindez Zarándon is érezette hatását. De az erőviszonyok még megkövetelték, hogy a főispán itt román maradjon, s a közigazgatás egy ideig román nyelvű legyen.

1871-ben aztán Zaránd megyét törvényhozás útján megszüntették. Nyugati része Arad megyéhez került, keleti része pedig Hunyad megyéhez.

Körösbánya és Brád járási székhelyek lettek. A birtokaikból kikopott dzsentrik szolgabírókká, jegyzökké léptek elő. Hunyad vármegye főtisztségeit azonban a büszke dévai és hátszegvidéki urak töltötték be, a Kendeffyk, Pogányok, Csulayak, Marák, Hunyadi hajdani vitézeinek a pesti úri kaszinóban lézengő kései ivadékai.

Zaránd ezután csak a mindjobban fakuló emlékezetben élt. Az enyémben is. Szenvedélyesen érdekelt, hogy milyen ellentmondásos feszült környezetben látam napvilágot századunk elején.